

УДК 930.1:94(477.54)

DOI <https://doi.org/10.24919/2312-2595.16/58.12>

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

викладач дисципліни «Захист України», Харківський радіотехнічний фаховий коледж, вул. Сумська, 18/20, Харків, Україна, індекс 61000, аспірант історичного факультету, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Майдан Свободи, 4, Харків, Україна, індекс 61022 (skripnecenkourij@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>
ResearcherID Web of Science: HZM-5489-2023

Бібліографічний опис статті: Скрипниченко, Ю. (2024). Експлуатація трудових ресурсів Харківщини в період німецької окупації: українська та зарубіжна історіографія першої чверті ХХІ ст. *Українські історичні студії*, 16(58). 116–125. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.16/58.12> [in Ukrainian].

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ХАРКІВЩИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: УКРАЇНСЬКА ТА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХІ СТ.

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі праць українських та зарубіжних дослідників на предмет представлення в них теми експлуатації трудових ресурсів Харківщини в період німецької окупації. **Методологічною основою** є принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. У дослідженні використано методи класифікації та систематизації, аналізу, синтезу та узагальнення, історіографічного аналізу та історіографічного синтезу, евристичний, нарративний, історико-проблемний, історико-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна.** У статті вперше комплексно досліджено розкриття проблеми використання трудових ресурсів Харківщини в період нацистської окупації в українській та зарубіжній історіографії. **Висновки.** У результаті аналізу цілої низки праць, присвячених різним аспектам історії Другої світової війни, було з'ясовано, що проблема використання трудових ресурсів Харківщини в період окупації знайшла лише часткове відображення і розкриття в історіографії. У працях українських учених з'ясовано джерельну цінність документів для вивчення теми, еволюцію поглядів нацистського керівництва щодо використання трудових ресурсів СРСР, досліджено етапи вербувальних кампаній, причини їх успіхів та провалів, стратегії виживання оstarбайтерів у нацистській Німеччині та особливості індивідуального пригандування про примусову працю, а також структуру, склад, функції допоміжних органів місцевого «самоврядування» (управ), допоміжної української поліції та української допоміжної господарської адміністрації і повноваження їхніх співробітників, використання трудових ресурсів окупованих територій через відновлення колгоспно-радгоспної системи, а потім її реформування. Зарубіжні дослідники, хоча не роблять фокусу на Харківщині, дають ґрунтовний аналіз механізмів нацистської політики вербування оstarбайтерів і їх недоліків, розкривають конфлікт інтересів вищого керівництва та органів на місцях через нестачу кваліфікованих робітників для праці на окупованих територіях України, дають чітку характеристику українській колаборації як «негативного опортунізму», а також пишуть про ментальну проблему, яку приносили в радянську дійсність оstarбайтери, котрі бачили стандарти і рівень життя в європейських країнах і повернулися на Батьківщину. Спеціальне комплексне історичне дослідження названої проблеми, де би було детально розкрито такі важливі аспекти, як повсякдення східних робітників-харків'ян, емоційний та ментальний вимір їх буття в неволі, жіночі та чоловічі особливості оstarбайтерства, діяльність місцевих органів влади та співпраця населення з окупантами, на тепер відсутнє. Це є перспективною подальшого дослідження.

Ключові слова: українська та зарубіжна історіографія, експлуатація трудових ресурсів, Харківщина, оstarбайтери, колаборація, нацистська окупація.

Yurii SKRYPNYCHENKO

Teacher of "Defense of the Fatherland", Kharkiv Radio Technical College, 18/20 Sumska street, Kharkiv, Ukraine, 61000, PhD student of the Faculty of History, V. N. Karazin Kharkiv National University, Maidan Svobody, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine (skripnecenkourij@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4159-9259>

ResearcherID Web of Science: HZM-5489-2023

To cite this article: Skrypnychenko, Yu. (2023). Ekspluatatsiia trudovykh resursiv Kharkivshchyny v period nimetskoï okupatsii: ukrainska ta zarubizhna istoriohrafiiia pershoi chverti XXI st. [Exploitation of labor resources of Kharkiv Region during the period of German occupation: Ukrainian and foreign historiography of the first quarter of the XXI century]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 16(58). 116–125. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.16/58.12> [in Ukrainian].

EXPLOITATION OF LABOR RESOURCES OF KHARKIV REGION DURING THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION: UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF THE FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURY

Summary. *The purpose of the article is to analyze the works of Ukrainian and foreign researchers on the subject of their presentation of the topic of exploitation of the labor resources of Kharkiv Region during the German occupation. The **methodological** basis is the principles of historicism, objectivity, complexity and systematicity. The research used methods of classification and systematization, analysis, synthesis and generalization, methods of historiographic analysis and historiographic synthesis, heuristic, narrative, historical-problematic, historical-chronological, historical-systemic methods. **Scientific novelty.** In the article, for the first time, the disclosure of the problem of the use of labor resources of Kharkiv region during the Nazi occupation in Ukrainian and foreign historiography is comprehensively investigated. **Conclusions.** As a result of the analysis of a number of works devoted to various aspects of the history of the Second World War, it was found that the problem of the use of labor resources of the Kharkiv region during the occupation was only partially reflected and revealed in historiography. In the works of Ukrainian scientists, the source value of the documents for the study of the topic, the evolution of the views of the Nazi leadership regarding the use of labor resources of the USSR, the stages of recruitment campaigns, the reasons for their successes and failures, survival strategies of Ostarbeiters in Nazi Germany, and the peculiarities of individual recollections of forced labor were investigated, and also the structure, composition, functions of auxiliary bodies of local "self-government" (boards), auxiliary Ukrainian police and Ukrainian auxiliary economic administration and the powers of their employees, the use of labor resources of the occupied territories through the restoration of the collective farm-state farm system, and then its reformation. Foreign researchers, although they do not focus on the Kharkiv region, provide a thorough analysis of the mechanisms of the Nazi policy of recruiting ostarbeiters and their shortcomings, reveal the conflict of interests of the top management and local authorities due to the lack of qualified workers for work in the occupied territories of Ukraine, give a clear description of Ukrainian collaboration as "negative opportunism" and write about the mental problem brought to the Soviet reality by ostarbeiters who saw the standards and standard of living in European countries and returned to the Motherland. There is currently no such special and comprehensive historical study of the mentioned problem, where such important aspects as the daily life of eastern workers-Kharkiv residents, the emotional and mental dimension of their existence in captivity, female and male characteristics of ostarbeiter, the activities of local authorities and the cooperation of the population with the occupiers. This is promising for further research.*

Key words: *Ukrainian and foreign historiography, exploitation of labor resources, Kharkiv region, ostarbeiters, collaboration, Nazi occupation.*

Постановка проблеми. Актуальність тематики Другої світової війни з її трагічними сторінками не згасала впродовж усього періоду, що пройшов з часу її завершення. В умовах нової війни – російсько-української – ця актуальність лише зростає. У контексті історико-антропологічного підходу, центрального в сучасній світовій науці, названа актуальність ще більше посилюється, якщо йдеться про проблеми, пов'язані безпосередньо з людськими долями. Однією з них є використання трудових ресурсів окупаційною владою. Поряд із конкретно-історичними розвідками в цьому напрямі значення мають також аналізи наукової літератури. Вони

дають можливість оцінити ступінь опрацьованості конкретної проблематики і курс спрямування подальших дослідницьких пошуків.

Аналіз досліджень. Історіографію проблеми використання трудових ресурсів нацистською Німеччиною розглядали у своїх працях С. Гальчак (Гальчак, 2003), Т. Пастушенко (Пастушенко, 2009), М. Лобода (Лобода, 2012), В. Дмитренко (Дмитренко, 2020) та інші автори, які присвячували свої розвідки названій проблематиці. Однак у зазначених оглядах відсутній «харківський фокус» дослідження. Водночас розгляд історіографії під таким кутом зору є дуже важливим з огляду на те, що саме Харківщина була одним з основних джерел постачання східних робітників до Німеччини.

Мета статті. Метою статті є аналіз історіографії нацистської експлуатації трудових ресурсів Харкова та області. Увагу зосереджено на новітній науковій літературі першої чверті ХХІ ст., що дозволить побачити останні дослідження із цієї проблематики та сучасні підходи до традиційних проблем.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок для вивчення проблеми експлуатації трудових ресурсів Харківщини зробив А. В. Меляков (Меляков, 2002). Його дисертація засвідчує потенціал названої теми. У роботі здійснено ґрунтовний аналіз масових джерел, котрі відображають процес депортації цивільного населення Харківщини на примусові роботи до Німеччини в період 1941–1943 рр. Дослідивши обставини появи цих документів і функціональне призначення, автор визначив ступінь їх достовірності та репрезентативності як історичного джерела для вивчення проблеми остарбайтерства. У дисертації розкрито інформаційний потенціал матеріалів фільтраційних справ та органів Харківського міського самоврядування, листів «остарбайтерів»-харків'ян із Німеччини в Україну та репатріантів переміщеним особам для вивчення таких важливих тем, як матеріально-побутові умови та морально-психологічний стан остарбайтерів. Дослідження засвідчило, що названі документи підлягають характеристиці «масові», а отже, в роботі з ними ефективними будуть такі методи, як контент-аналіз та табличний. А. В. Меляков зробив важливий висновок, що названі джерела дають ключ до розкриття не лише типових, але й унікальних рис процесів депортації населення Харківщини на роботи до Райху. Цінність названого джерелознавчого дослідження в тому, що автором здійснено ретельну роботу з пошуку та аналізу пріоритетних документів для розкриття проблеми примусового вивезення жителів Харківщини до нацистської Німеччини, надано їх комплексну характеристику. Така студія засвідчує необхідність і значимість історичного дослідження названих процесів, яке забезпечене належною джерельною базою.

Вагомим внеском у вивчення проблеми остарбайтерства та співпраці з окупаційною владою на Харківщині стала монографія А. В. Скоробогатова (Скоробогатов, 2004). Географічно і хронологічно тісно пов'язана з означеною темою, книга містить багато важливої інформації з цього питання навіть у контексті розкриття інших аспектів життя харків'ян в роки окупації. Так, розповідаючи про переписи населення, які тричі проводилися в Харкові, автор зазначає мету цієї акції: перепис давав інформацію для розуміння можливих масштабів експлуатації трудових ресурсів, вивезення робочої сили до Німеччини (Скоробогатов, 2004, с. 14–16). Маючи потребу в робочих руках, військова влада іноді звільняла частину військовополонених на поруки, особливо якщо це були уродженці Харківщини та України загалом (Скоробогатов, 2004, с. 78). Співпраця місцевого населення з окупантами давала надію на «шматок хліба», про що говорив Г. Герінг. Першочергово мали забезпечуватися продовольством робітники, які працювали на життєво важливих підприємствах, а також обслуговували німецькі військові частини та їх установи (Скоробогатов, 2004, с. 86, 92). Згадуються також слова інтенданта 55-го армійського корпусу про те, що українське населення Харкова могло б забезпечити німців у робочій силі (Скоробогатов, 2004, с. 90). Автор повідомляє, що частина населення все ж працювала на цивільних об'єктах, багато з яких були важливими і для вермахту, і для підтримки життя в самому місті (Скоробогатов, 2004, с. 92). Повідомляючи про настрої населення, автор посилається на повідомлення начальника поліції безпеки та СД Харкова про те, що бажання людей працювати зменшується (листопад 1942 р.), а навесні 1943 р. харків'яни,

які доти співпрацювали з німецькою військовою адміністрацією, підтримали більшовиків, що наступали (Скоробогатов, 2004, с. 269).

Наведений матеріал науково значимий: і своїм фактажем, і тим, що спирається на ґрунтовну документальну базу. Однак особливу цінність у контексті досліджуваної нами теми становлять ті сторінки праці, де автор приділяє проблемам остарбайтерства та співпраці з окупантами окрему увагу. Першу з них А. В. Скоробогатов розглядає дуже системно. Він починає з еволюції поглядів німецького керівництва щодо використання трудових ресурсів СРСР у Райху та з кроків в Україні, пов'язаних із цією політикою. Дослідник детально описує початковий етап кампанії з вербування остарбайтерів Харківщини (добровільний характер, активна пропаганда, засоби та обставини, що сприяли її успіху, відповідальний орган, перший потяг зі східними робітниками-харків'янами, ставлення місцевого населення до цієї політики). Надаючи інформацію про реакцію депортованих людей, автор цитує промовистий документ – петицію 25 українських жінок з Харкова до керівництва Бутуке-Верке в Берліні, складену вже в травні 1942 р. А. В. Скоробогатов пише про провал наступної добровільної кампанії в Харкові, його причини (листи східних робітників і повідомлення про них, а також «зворотні транспортні» з хворими та скаліченими українцями переконували в невідповідності реальних умов праці в Німеччині тим обіцянкам, що їх давала пропаганда) та наслідки (окупанти вдалися до примусових заходів). У праці детальну увагу приділено питанню подальшого вербування людей (через реєстрацію на біржі праці, полювання та облави), умовам, якими воно супроводжувалося, супротиву харків'ян та арештам із боку влади. Дослідник надзвичайно ретельно шукає відповідь на питання про кількість депортованих осіб із Харкова та області (Скоробогатов, 2004, с. 111–120).

А. В. Скоробогатов також звертається до неоднозначної теми колаборації, зосереджуючись на двох напрямках. Одним із них була служба в поліції, що зумовлювалося браком німецьких поліцейських сил для наведення порядку в місті. Українська допоміжна поліція не мала самостійності, підпорядковувалася окупантським органам адміністрації. При цьому українські поліцаї нерідко проявляли негуманність у ставленні до співвітчизників (Скоробогатов, 2004, с. 125–126). Іншим напрямом стала діяльність Харківської міської управи (ХМУ), створеної вже наступного дня після окупації. Дослідник приділяє їй детальну увагу (Скоробогатов, 2004, с. 127–174).

Загалом, у контексті проблеми експлуатації трудових ресурсів краю монографія А. В. Скоробогатова має велику наукову цінність: спираючись на документальну базу, автор подає важливий фактаж про вербувальну кампанію, реакцію людей, кількість депортованих до Райху, перший етап в історії остарбайтерства Харківщини, а також участь місцевого населення в роботі органів поліції та міського управління в умовах окупації.

С. І. Власенко у своїй дисертації «Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.)» (Власенко, 2007) також звертається до теми співпраці місцевого населення з окупаційною владою. Німецьке керівництво бачило в залученні українців до співробітництва свою мету, а тому здійснювало активну пропаганду в цьому напрямі (Власенко, 2007, с. 106–107). Дослідниця зазначає, що на території воєнної зони України (до якої входила і Харківська область) з населення формувалися допоміжні органи місцевого «самоврядування» (управи), допоміжна українська поліція та українська допоміжна господарська адміністрація. У роботі викладені структура, склад, функції цих органів та повноваження осіб (Власенко, 2007, с. 85–101). Задля забезпечення продовольством армії та цивільного населення Німеччини окупаційна влада ставила перед собою завдання відновлення діяльності сільського господарства та налагодження ефективного використання трудових ресурсів окупованих територій. Оскільки колгоспно-радгоспний лад давав можливість безперешкодно організовувати працю селянства та централізовано вилучати її результати, окупанти взялися за відновлення колективної системи праці. На чолі колгоспів і МТС також були представники місцевого населення. Керівництво радгоспами здійснювалося й німцями, й українцями, але останні були повністю підзвітні окупаційній

владі. Сільськогосподарські кооперативи, які відновили свою діяльність, також були частиною вимушеної співпраці з німцями ((Власенко, 2007, с. 109, 113–116). З метою забезпечення успіху збиральної кампанії 1941 р. до роботи мобілізували все працездатне населення (від 14 років), а також дали щедрі обіцянки, які так і залишилися декларативними. Через брак робочих рук на сільгоспроботи відправляли міське населення з Харкова (Власенко, 2007, с. 109, 113–118). На Харківщині для оплати роботи вчителів, агрономів, лікарів, сільської поліції, працівників сільської управи створювався зерновий фонд села, внески до якого здійснювали місцеві мешканці (Власенко, 2007, с. 122). На початку окупаційного періоду німецька влада, спекулюючи на приватновласницьких бажаннях українських селян та запевняючи в реформуванні аграрної сфери в майбутньому, досягла прихильного ставлення населення в питаннях співпраці. Хоча для більшості, як зазначає дослідниця, таке співробітництво було вимушеним. Частина ж селян пасивно чи активно опиралася нацистській політиці (Власенко, 2007, с. 127–128). Нацистське керівництво, бажаючи заручитися підтримкою селян, все ж таки розпочало реформування аграрної сфери. Розгляду і характеристиці цих заходів С. І. Власенко приділяє окрему увагу (Власенко, 2007, с. 135–179).

Цінний матеріал з тематики експлуатації трудових ресурсів Харківщини вміщено в докторській дисертації О. О. Салати (Салата, 2010). У контексті розгляду німецької інформаційної політики на окупованих територіях дослідниця згадує і про вербувальну кампанію українських робітників до Німеччини, яка в Харкові розпочалася ще в грудні 1941 р. Задля її успіху було здійснено активну пропаганду й агітацію всіма доступними окупаційній владі засобами. Низка документів харківських архівів засвідчує використання окупаційною владою дезінформації для посилення свого впливу. Так, на одній зі світлин зображені радянські робітники, які працюють на німецьких фабриках та заводах. Фото містить підпис: «З великим бажанням працюють робітники з України біля точильного верстата на німецькій фабриці. Такого світлого і чистого робочого місця в себе на Батьківщині вони не бачили! У години дозвілля і по вихідних днях – народні пісні й танці». Та, незважаючи на це, охочих їхати до Німеччини ставало щораз менше. Це змусило окупаційну владу Харківської області та Харківську міську управу якомога частіше використовувати радіо і гучномовці для звернення до населення і примусового зібрання людей (молодих і середнього віку) для вивезення на роботи до Німеччини. Пропаганда стосувалася також співпраці місцевих мешканців у боротьбі з більшовизмом. Дослідниця згадує фотодокумент, на якому зображено, як добровольці з одного села отримують відзнаки за хоробрість (Салата, 2010, с. 196, 261). У дослідженні наводиться також інформація про зміну ставлення більшості населення Харкова до окупаційної влади навесні 1943 р., напередодні звільнення міста Червоною армією. Та частина місцевих жителів, яка раніше співпрацювала з німецькою військовою адміністрацією, негайно розпочала допомагати радянським військам під час їх наступу (Салата, 2010, с. 370).

Г. Г. Грінченко опрацювала неотримані листи харків'ян, які перебували на примусових роботах у Райху, з фондів Державного архіву Харківської області (30 тис. одиниць) і на їх основі дослідила таку важливу проблему, як стратегії виживання остарбайтерів у нацистській Німеччині, а також особливості індивідуального пригадування про примусову працю (Грінченко, 2011, с. 76, 304, 324–335). Цей матеріал дуже цінний і важливий для наукових досліджень.

У колективній монографії «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.», у розділі, присвяченому вербуванню, примусовій праці та репатріації українських робітників нацистської Німеччини, дослідники С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко системно розглядають цю проблему (Гальчак, Пастушенко, & Шевченко, 2011). Автори розкривають еволюцію поглядів німецького керівництва на таке питання, відмінність їхніх дій на радянських територіях, порівняно з досвідом у Польщі, особливості політики німецьких окупаційних адміністрацій у питанні використання праці місцевих жителів і вивезення робочої сили до Райху у трьох різних зонах – дистрикті «Галичина», райхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації.

Питання остарбайтерів із Харківщини розглядається в загальному контексті проблеми, однак при цьому йому відводиться досить важливе місце. Дослідники називають Харків серед чотирьох великих українських міст, населення яких, починаючи з 1942 р., перебувало в центрі уваги окупантів з метою вивезення до Німеччини. Автори пов'язують це явище з тим, що жителі великих промислових міст особливо важко відчували тягар війни, який супроводжувався для них голодом і безробіттям. Харків був одним із семи центрів, які відвідав Головний уповноважений з використання робочої сили Ф. Заукель у серпні 1942 р. під час свого другого візиту в Україну, в результаті якого він зробив висновок про невичерпність місцевих трудових ресурсів (Гальчак, Пастушенко, & Шевченко, 2011, с. 51). Харківська область стала одним із головних джерел постачання робочої сили до Райху (Гальчак, Пастушенко, & Шевченко, 2011, с. 60).

У розділі наведено інформацію про вербувальну комісію, яка прибула до Харкова на початку січня 1942 р. Конкретні цифри і дані щодо професійної приналежності місцевих остарбайтерів дозволяють скласти уявлення про масштаби (понад 2 тис. осіб) і характер (вербування спеціалістів необхідних галузей – металургів, столярів, будівельників та інших) діяльності згаданої комісії вже в перший місяць роботи, про конкретні пункти призначення в Німеччині (Гальчак, Пастушенко, & Шевченко, 2011, с. 48–49).

Розгляд проблеми харківського остарбайтерства в загальноукраїнському контексті важливий своїм компаративним потенціалом, що дозволяє побачити масштаби депортації з цих територій в порівнянні з іншими українськими землями: за 1942 р. з Харкова було відправлено до Райху в 1,5 рази більше міських жителів, ніж із Києва, але майже в 7 разів менше, ніж із дистрикту «Галичина».

З осені 1943 р. почалася масова депортація населення зі Східної України, з прифронтової зони. Метою було вивезення абсолютно всього працездатного населення (Гальчак, Пастушенко, & Шевченко, 2011, с. 53).

В іншому розділі згаданої колективної монографії, який присвячено системі примусової праці в часи німецької окупації, О. Потильчак згадує харківських фахівців у контексті проблеми недовіри окупаційної влади до місцевого населення в деяких галузях господарства. Автор, спираючись на статистичні дані міської управи, зазначає, що в Харкові налічувалося до 180 тис. кваліфікованих робітників. Однак окупанти надавали перевагу завербованим спеціалістам із Західної Європи, а місцевих залучали лише до допоміжних виробничих процесів і для відновлення харківських заводів. У цьому, як пише дослідник, також було застосовано примусову трудову мобілізацію (Потильчак, 2011, с. 101). Попри всі здійснювані заходи, в промислово розвинутих південних і східних регіонах, зокрема й на Харківщині, існував брак фахівців та залишалася низькою ефективність праці (Потильчак, 2011, с. 102). Одним із напрямів використання трудових ресурсів у прифронтовій зоні стало копання окопів і будівництво оборонних споруд. Для спорудження «Східного валу» тільки з Харкова мобілізували 120 000 людей (Потильчак, 2011, с. 102–103). Масовою була депортація під загрозою покарання громадян із зон бойових дій з подальшою експлуатацією їх праці в німецькому тилу (як на території України, так і в Райху), вербувалися біженці в Харкові для весняної посівної кампанії 1942 р. в Ногайських степах (Потильчак, 2011, с. 104–106). Коли сільськогосподарські справи йшли погано, окупанти застосовували примусову рабську працю, зокрема й дитячу. Такі ситуації мали місце і в деяких районах Харківської області (Потильчак, 2011, с. 106).

У монографії «Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни» (Кучер, & Потильчак, 2011), характеризуючи окупаційні структури, які використовувалися як інструментарій для експлуатації українських ресурсів, дослідники В. І. Кучер та О. В. Потильчак повідомляють про господарські команди, зокрема і в Харкові. До їх складу входили керівник-офіцер, кілька фахівців з використання робочої сили, з окремих галузей сільського господарства, з промислової економіки, з питань транспортування, озброєння, загальних економічних питань. Господарські команди забезпечувалися збройними підрозділами задля здійснення охорони виявлених запасів продовольства, сировини, знарядь виробництва (Кучер,

& Потильчак, 2011, с. 135–136). Наведено також трагічні відомості про умови перебування остарбайтерів з Харківщини в таборі Берлін-Галензе. Так, троє робітників були розстріляні за «крадіжку» пари картоплин і юшки через голод. За рік перебування в названому таборі до кінця 1942 р. живими залишилося лише 50 харків'ян, решта стали жертвами недоїдання (Кучер, & Потильчак, 2011, с. 247).

О. Г. Перехрест у своїй монографії «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» (Перехрест, 2011) торкається важливого питання про співпрацю педагогічних кадрів з окупаційною владою. Автор повідомляє, що в зоні військового командування на базі колишніх сільськогосподарських інститутів та технікумів створювали освітні заклади сільськогосподарського профілю. До викладання залучалися педагоги, які працювали там до окупації, але вони змушені були пройти реєстрацію в органах влади. Німецьке керівництво прискіпливо проводило відбір кадрів для викладання, а потім піклувалося про їх ідеологічну підготовку. Із цією метою проводилися численні семінари, наради, конференції, де роз'яснювали вимоги окупантів щодо викладання і виховання. Такі семінари проходили також у Харкові та області (Перехрест, 2011, с. 253).

Деяку увагу приділяє експлуатації трудових ресурсів Харківщини в умовах окупації М. Лобода (Лобода, 2012). Дослідниця наводить інформацію про місцеві підприємства та їх робітників. Спершу, через масштаби руйнувань і знищення дуже цінного обладнання, залучення підприємств Харкова вважалося неможливим (Лобода, 2012, с. 27). Згодом почали вводитися в експлуатацію об'єкти, які мали виконувати воєнні замовлення для потреб армії окупантів. Харківські машинобудівні й металообробні підприємства були залучені для виготовлення боєприпасів та здійснення ремонтних робіт озброєння, автомашин, танків (Лобода, 2012, с. 29, 53). М. Лобода також зазначає про недовіру до місцевих спеціалістів і згадує про цей факт, коли в 1942 р. чекали прибуття на харківські підприємства 85 нідерландських фахівців (Лобода, 2012, с. 49). Згадками численних випадків арештів, а також актів побиття працівників різкими, батогами, палицями на Харківському тракторному заводі, дослідниця ілюструє явище застосування фізичних покарань до робітників (Лобода, 2012, с. 54).

У своїй статті «Радянський проєкт пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни» Г. Г. Грінченко через аналіз автобіографій та спогадів остарбайтерів, які були вихідцями одного з районів Харківської області й написали свої тексти одразу після повернення – на вимогу місцевих органів влади, розв'язує проблему рецепції цими людьми того, що пропонував радянський проєкт пам'яті про примусову працю в Райху. Дослідниця з'ясовує, «чи перетворюється колективно сконструйований образ <...> на еквівалентний ментальний образ, який поділяють члени певного колективу», й отримує ствердну відповідь на своє питання (Грінченко, 2012, с. 21–42).

В. І. Дмитренко у своїй статті детально аналізує інформаційний потенціал широкого комплексу джерел – актових (офіційні акти німецьких та радянських органів влади), періодики, джерел особового походження (мемуари, інтерв'ю, автобіографії, щоденники та приватне листування), фольклору – для вивчення історії повсякдення східних робітників з України (Дмитренко, 2020).

Однією з важливих особливостей зарубіжної історіографії в контексті означеної нами теми є те, що дослідники з інших країн, розглядаючи проблеми, пов'язані з Другою світовою війною, депортацією та використанням трудових ресурсів на окупованих територіях, не приділяють увагу окремо Харкову та області. Однак їхні праці вмщують багато цінної інформації, фактів, заснованих на документальній базі, та оцінок досліджуваних явищ.

М. Айкель, спираючись в основному на німецькі та українські архіви, аналізує механізми нацистської політики вербування остарбайтерів та її недоліки. Автор зазначає, що праця на Німеччину для осіб неєврейської національності класифікувалася як трудовий обов'язок. Він приділяє увагу реєстрації населення як засобу обліку потенційних трудових ресурсів та описує жорстокі заходи, до яких вдавалися під час примусового вербування людей. Дослідник зосе-

реджує увагу на такому явищі, як нестача кваліфікованих робітників, на що скаржилися місцеві окупаційні установи, пише про конфлікт інтересів вищого керівництва та органів на місцях. Інспекції негативно реагували на плани Ф. Заукеля: «наведені цифри спустошать села». Коли в грудні 1942 р. вийшло додаткове розпорядження про термінову депортацію до Райху 500 тис. українських хатніх робітниць, Харківська господарська інспекція завербувала майже 2 тис. жінок: з кожного села, яке знаходилося в зоні комендатури, залучали по три робітниці. Пише і про допомогу для родин остарбайтерів. Дослідник вказує на проблему браку джерел, які би висвітлювали питання використання праці окупантами на місцях, але при цьому приділяє достатню увагу характеристиці експлуатації трудових ресурсів в різних регіонах України. Торкається і питання колаборації, зазначаючи, що окупаційна влада мала потребу в людських ресурсах для виконання відповідних завдань, допоміжні органи не мали самостійності, а молодь ішла туди з метою уникнення депортації до Райху (Айкель, 2005, с. 139–155).

Т. Снайдер у праці «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» досліджує питання ієрархічного становища поліцаїв-колаборантів. І загалом, науковець характеризує колаборацію українців як «негативний опортунізм». За словами дослідника, до співпраці штовхала надія уникнути гіршого (голоду, депортацій, рабської праці) (Snyder, 2015, с. 510). Автор звертає також увагу на проблему, спричинену поверненням остарбайтерів на Батьківщину. Тепер вони розуміли невідповідність радянської дійсності стандартам і рівню життя в європейських країнах і могли стати загрозою для пропаганди «соціалістичного раю». Ситуація була ускладнена повоевним лихоліттям, зокрема і голодом (Snyder, 2015, с. 435).

Висновки. Проблема використання трудових ресурсів Харківщини в період окупації знайшла своє часткове відображення і розкриття в працях українських та зарубіжних дослідників. Йдеться про джерелознавчий аналіз документів для вивчення теми, про еволюцію поглядів нацистського керівництва щодо використання трудових ресурсів СРСР, про етапи вербувальних кампаній, причини їх успіхів та провалів, про стратегії виживання остарбайтерів у нацистській Німеччині та особливості індивідуального пригадування про примусову працю, а також про структуру, склад, функції допоміжних органів місцевого «самоврядування» (управ), допоміжної української поліції та української допоміжної господарської адміністрації та повноваження їхніх співробітників, про використання трудових ресурсів окупованих територій через відновлення колгоспно-радгоспної системи, а потім її реформування.

Поряд із цим залишаються не розв'язаними такі важливі питання, як повсякдення східних робітників з Харківщини, їхні емоції, усні розповіді їхніх рідних, політика примусу до праці, гендерний аспект проблеми, медичний огляд, конкретна діяльність відділів Харківської міської управи, використання праці харків'ян на окупованій території та багато інших. Це і має стати предметом окремого спеціального дослідження.

Джерела та література

- Айкель, М. (2005). «Через брак людей...». Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*. 6. 139–155.
- Власенко, С. (2007). Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ.
- Гальчак, С. Д. (2003). «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця.
- Гальчак, С., Пастушенко, Т., & Шевченко, М. (2011). *Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2*. Київ.
- Грінченко, Г. Г. (2011). Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього райху: проблеми історичної пам'яті: дис. ... д-ра наук : 07.00.06. Київ.
- Грінченко, Г. (2012). Радянський проект пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ. 21–42.

- Дмитренко, В.** (2020). Джерела дослідження повсякденної культури українських оstarбайтерів. *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки»*. 13. 227–237. DOI 10.31.65/2520-6966-2020-13i-99-227-237
- Кучер, В., & Потильчак, О.** (2011). *Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни*. Київ.
- Лобода, М.** (2012). *Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950)*. Київ.
- Меляков, А.** (2002). Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Харків.
- Пастушенко, Т.** (2009). *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ.
- Перехрест, О.** (2011). *Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище*. Черкаси.
- Потильчак, О.** (2011). *Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2*. Київ. 92–126.
- Салата, О.** (2010). *Формування німецького інформаційного простору у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01*. Донецьк.
- Скоробогатов, А. В.** (2004). *Харків у часи німецької окупації (1941–1943)*. Харків.
- Snyder, T.** (2015). *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. Random House.

References

- Aikel, M.** (2005). “Cherez brak liudei...”. Nimetska polityka naboru robochoi syly ta prymusovoi deportatsii robotnykiv iz okupovanykh oblastei Ukrainy 1941–1944 rr. [“Because of the lack of people...”. The German policy of labor recruitment and forced deportation of workers from the occupied regions of Ukraine, 1941–1944]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. 6. 139–155 [In Ukrainian].
- Vlasenko, S.** (2007). *Ahrarna polityka nimetskykh okupatsiinykh vlastei na terytorii viiskovoi zony Ukrainy. [Agrarian policy of the German occupation authorities in the territory of the military zone of Ukraine]. [PhD dissertation]. Kyiv. [In Ukrainian].*
- Halchak, S. D.** (2003). “Skhidni robotnyky” z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. [“Eastern workers” from Podillia in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to the enslavers]. Vinnytsia. [In Ukrainian].
- Halchak, S., Pastushenko, T., & Shevchenko, M.** (2011). *Ukrainski robotnyky natsystskoii Nimechchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy. Kн. 2. [Ukrainian workers of Nazi Germany: recruitment, forced labor, repatriation. Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays. Book 2]. Kyiv. [In Ukrainian].*
- Hrinchenko, H. H.** (2011). *Ukrainski ostarbaitery v systemi prymusovoi pratsi Tretoho raikhu: problemy istorychnoi pamiaty. [Ukrainian ostarbeiters in the forced labor system of the Third Reich]. [Dr. Sci. dissertation]. Kyiv. [In Ukrainian].*
- Hrinchenko, H.** (2012). *Radianskyi proekt pamiaty pro prymusovu pratsiu chasiv Druhoi svitovoi viiny [Soviet project of commemoration of forced labor during the Second World War]. Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robotnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi – War. Occupation. Memory: Forced laborers from Ukraine in occupied Europe. Kyiv. 21–42. [In Ukrainian].*
- Dmytrenko, V.** (2020). *Dzherela doslidzhennia povsiakdennoi kultury ukrainskykh ostarbaiteriv [Sources of the study of everyday culture of Ukrainian ostarbaiters]. Literatura ta kultura Polissia. Seriiia “Istorychni nauky” – Literature Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. and culture of Polissia. Series “Historical Sciences”. 13. 227–237. DOI 10.31.65/2520-6966-2020-13i-99-227-237 [In Ukrainian].*
- Kucher, V., & Potylchak, O.** (2011). *Ukraina 1941–1944: trahediia narodu za fasadom Sviashchennoi viiny [Ukraine 1941–1944: the tragedy of the people behind the facade of the Holy War]. Kyiv. [In Ukrainian].*
- Loboda, M.** (2012). *Trudovi resursy u vazhkii promyslovosti Ukrainy pid chas natsystskoii okupatsii ta u vidbudovnyi period (1941–1950) [Labor resources in the heavy industry of Ukraine during the Nazi occupation and in the reconstruction period (1941–1950)]. Kyiv. [In Ukrainian].*
- Meliakov, A.** (2002). *Masovi dzherela z istorii deportatsii tsyvilnoho naseleння Kharkivshchyny do Nimechchyny v period 1941–1943 rr. [Mass sources on the history of the deportation of the civilian*

- population of Kharkiv region to Germany in the period 1941–1943]. [PhD dissertation]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Pastushenko, T.** (2009). *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953)* [Ostarbeiters from the Kyiv region: recruitment, forced labor, repatriation (1942–1953)]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Perekhrest, O.** (2011). *Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshe. [Ukrainian village in 1941–1945: economic and social situation]*. Cherkasy. [In Ukrainian].
- Potylchak, O.** (2011). *Trudovi resursy tsyvilnoho naseleння Ukrainy i systema prymusovoi pratsi v chasy nimetskoї okupatsii. Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. Istorychni narysy. Kn. 2 [Labor resources of the civilian population of Ukraine and the system of forced labor during the German occupation. Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays. Book 2]*. Kyiv. 92–126. [In Ukrainian].
- Salata, O.** (2010). *Formuvannia nimetskoho informatsiinoho prostoru u Reikhskomisariati “Ukraina”* [Formation of the German information space in the Reichskommissariat “Ukraine”]. [Dr. Sci. dissertation]. Donetsk. [In Ukrainian].
- Skorobohatov, A. V.** (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoї okupatsii (1941–1943)* [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Snyder, T.** (2015). *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. Random House. [In English].